

EKSKURZIJA PO SREDIŠNJOJ ISTRI

mr. sc. Daniel Bogešić, prof. geografije i povijesti
Pazinski kolegij – klasična gimnazija, Pazin

Nadnevak: 8.7.2010.

Tijek puta:

vrijeme	postaja
8:30	Polazak iz Pule
9:00	Dolazak u Žminj , razgledavanje župne crkve sv. Mihaela (freske) i starih zidina, posjet Čakavskoj kući – Katedri Čakavskog Sabora u Žminju
9:45	Polazak za Beram
10:00	Dolazak u Beram , pješačenje do grobljanske crkve sv. Marije na Škriljinah (panorama Beramske vale) razgledavanje ciklusa fresaka i glagoljskih grafita
11:15	Polazak za Pazin
11:25	Dolazak u Pazin (na parkiralište kod tvornice Pazinka), pješačenje uz postrojenja nekadašnjeg tekstilnog magnata, uz pročištač otpadnih voda (jedan od najmodernijih u Hrvatskoj), preko mosta Vršić (zadivljujuća panorama kanjona Pazinčice i njenog ponora), dolazak u pazinski Kaštel (srednjovjekovnu utvrdu – danas etnografski Istre i povijesni muzej Pazina) radi razgledavanja izložbe o istarskoj emigraciji „Valiže&Deštini“
12:25	Polazak u šetnju ulicama grada do župne crkve sv. Nikole (freske) i središnjeg gradskog trga te ukrcavanje u autobus kod župne crkve
13:00	Dolazak u motel Lovac, ručak (tradicionalna istarska jela), vrijeme za kavu. Iz motela se pruža predivna panorama na pazinsku jamu i čitav grad, sve do Učke, najviše istarske gore.
14:30	Polazak za Draguč i vožnja cestom uz rub doline Pazinčice, prolazak kroz naselja Pazinski Novaki i Cerovlje (najveća istarska ciglana)
15:00	Dolazak u Draguč, šetnja srednjovjekovnim gradićem (crkvice sv. Elizeja, „županov stol“, župna crkva, zidine, crkvice sv. Roka sa freskama), panorama srednjoistarskog flišnog pobrđa, akumulacijskog jezera Butoniga i vrhova Čićarije
15:40	Polazak za Buzet, panorama starog grada iz autobusa, panorama buzetske kotline i vrhova Čićarije, vožnja do Roča
16:10	Dolazak u Roč i razgledavanje zidina i ulaznih vrata, lapidarija, crkvice sv. Roka (freske) i sv. Antuna (freske i glagoljski abecedarij), razgledavanje glagoljskih natpisa po župnoj crkvi i susjednim kućama, posjet turističkom uredu (originalni suveniri). U Roču se održava i ljetna škola glagoljice za djecu.
16:40	Polazak autobusom prema ulazu u spomen-stazu „ Aleja glagoljaša “, razgledavanje spomenika iz autobusa, kraće pješačenje uz spomenik Istarskom razvodu, nastavak autobusom do Huma
17:00	Dolazak u Hum - „najmanji grad na svijetu“ i razgledavanje crkve sv. Jeronima na groblju (freske), portala ulaznih vrata u grad, starih zidina, župne crkve i stare lože sa „županovim stolom“, panorama okolnog pobrđa (specifični „badland“ pejzaž uvjetovan erozijom), slobodno vrijeme za posjet suvenirnici i konobi
17:40	Polazak za Pulu
19:00	Dolazak u Pulu

Uvod

Istarska županija je najzapadnija i jedna od gospodarski najrazvijenijih županija Republike Hrvatske. Površina joj iznosi oko 2.813 km², a prema popisu iz 2001. imala je 206.344 stanovnika. Županija obuhvaća oko 90% površine istarskog poluotoka, čiji je geografski položaj na sjeveroistočnom rubu Jadranskog mora vrlo povoljan i bitno određuje suvremeni društveno-gospodarski razvoj.

Prostor županije ima izrazito maritiman karakter ne samo zbog poluotočnog smještaja već i zbog reljefne barijere Učke i Ćićarije prema zaleđu. Povijesno prožimanje slavenskog, romanskog i germanskog civilizacijskog kruga očitovalo se u raznorodnom kulturnom pejzažu i donekle složenijem etničkom sastavu stanovništva (Hrvati 71,88%, 6,92% Talijani, 3,2% Srbi, 2001.). I u suvremeno doba Županija ima izrazitu kontaktnu funkciju koja proizlazi iz njenog rubnog položaja unutar Republike Hrvatske i blizine razvijenijih europskih zemalja (Italija, Austrija, Slovenija). Iz transgraničnog povezivanja proizlaze prednosti, prije svega vezano za turističke tokove, ali i nepovoljne posljedice, kao što je nedovoljna uključenosti u riječku makroregiju, ali i dezintegracijske tendencije na razini same Županije. To je u znatnoj mjeri i posljedica rubnog položaja vodećeg regionalnog središta – Pule, te nerazvijenosti županijskog središta - Pazina.

Radi poticanja ravnomjernijeg razvoja, posebice unutrašnjeg dijela poluotoka, 1992. godine je izvršen teritorijalni preustroj. Područje hrvatske Istre ustrojeno je kao Istarska županija. Od dotadašnjih 7 velikih općina s vremenom je oblikovana 31 mala općina i 10 upravnih gradova. Međutim, većina novih općinskih centara još uvijek nije dostigla zadovoljavajući stupanj centraliteta, te još pokazuje tendenciju gravitacije k nekadašnjim središtima.

Sa prirodno-geografskog aspekta, prostor Istarske županije može se podijeliti na tri cjeline: gorski sustav Ćićarije s Učkom, središnje flišno pobrđe i zapadnoistarski ravnjak. Još je u 19. stoljeću Benussi, a zatim početkom 20. stoljeća Krebs, odredio ta područja kao Bijelu, Sivu i Crvenu Istru. Bijelu Istru obuhvaća krški gorski sustav Ćićarije na sjeveroistoku. To je najviši dio Istre, ujedno i prostor s najvećom količinom padalina (orografski efekt), koji je zbog dominantnih ogoljelih vapnenačkih stijena i tektonskih strmaca nazvan Bijelom Istrom. Tijekom posljednjih 70-ak godina to je područje većim dijelom pošumljeno, pa bi naziv Zelena Istra danas bio primjereniji. Karakteriziraju ga primorske šume bukve (*Sesleria autumnalis* – Fagetum), koje su temelj razvoja šumarstva. Dio gorskog hrpta Učke zaštićen je kao Parka prirode. Malobrojne plodne površine ograničene su na uvale i ponikve. Nekad je to područje bilo poznato po transhumantnom stočarstvu. Nakon Drugog svjetskog rata pojačala se emigracija stanovništva. Na tom se području nalazi najveća istarska općina Lanišće, koja je ujedno najrjeđe naseljena i s najstarijim stanovništvom u Istri.

Zapadni i južni dio zaprema blago valovita istarska zaravan, oblikovana u vapnencima kredne i jurske starosti, s brojnim ponikvama i brežuljcima, koja se postupno uzdiže od mora prema zamišljenoj liniji od ušća Dragonje do Plomina. Prekrivena je crvenicom (terra rossa), najpovoljnijom za razvoj vinogradarstva, pa se naziva Crvenom Istrom. U nju su usječene kanjonske doline Mirne i Raše, te fosilna dolina Limske drage, ostatak nekadašnje doline Pazinskog potoka, koje završavaju rijasima postglacijalnog postanka. Što se tiče izvornog vegetacijskog pokrova, uski priobalni pojas karakteriziraju šume hrasta crnike (*Orneto-Quercetum ilicis*) i makija, dok je najveći dio vapnenačke zaravni prekriven hrastom meduncem i bjelograbom (*Quercus* – *Carpinetum orientalis*). Posebnu zanimljivost predstavlja posljednja mediteranska šuma hrasta lužnjaka (*Quercus robur*) u dolini Mirne.

Središnji dio Istre čini valovito pobrđe oblikovano u eocenskom flišu - vodonepropusnim naslagama gline, lapora (umola) i pješčenjaka (tašel). Prema dominantnoj sivoj boji tla, ovo se područje naziva Siva Istra, a sličnih je obilježja kao i slovenski dio Istre.

Zbog razgranate površinske mreže tekućica ovo je najizrazitiji poljoprivredni dio Županije. Razvijeno je voćarstvo, vinogradarstvo i povrtlarstvo. Uz govedarstvo treba spomenuti i uzgoj purana za potrebe mesne industrije. Na Čepićkom polju, koje je nastalo 1930-ih godina isušivanjem jezera, nekada se uzgajalo žitarice, međutim, danas je ono gotovo neobrađeno. Ovdje je umjesto bjelograba zastupljen crnograb (*Carpinetum betulus*). U prošlosti je transhumantno stočarstvo dovelo do znatnije degradacije vegetacijskog pokrova, što je zbog flišne podloge dovelo do intenzifikacije derazijskih procesa. Radi toga se provodilo pošumljavanje sadnjom crnih borova (*pinus niger*).

Što se tiče klimatskim obilježja, prema Koppenovoj klasifikaciji, najveći dio Županije ima obilježja umjereno tople vlažne klime - Cf, s većom koncentracijom kiše zimi. Prema unutrašnjosti povećava se količina padalina (Pula 713 mm, Pazin 1084 mm, Učka >3000 mm), snižavaju srednje godišnje temperature (Pula 13,9°C, Pazin 11,1°C) ali povećavaju godišnje amplitude srednjih temperatura (Poreč 17,1°C, Pazin 18,1°C). Jedino uski obalni pojas, osobito na zapadnu južno od Novigrada, a djelomično i na istoku, ima obilježja sredozemne klime – Cs.

Što se tiče demografskih obilježja, prostor Županije u prosjeku je nešto rjeđe naseljen (73 st/km²) od cjelokupnog prostora Hrvatske (78 st/km²). Osim toga, stanovništvo je vrlo neravnomjerno razmješteno. Pod utjecajem polariziranog prostornog razvoja tijekom druge polovice 20. stoljeća težište naseljenosti postupno je preneseno na zapadnu obalu. I dok je početkom 1950-ih u zapadnoj Istri živjelo nešto više od 1/3 stanovništva, 2001. godine je taj udio porastao na 60%. Zapadna je Istra u prosjeku i oko pet puta gušće naseljena od ostalih dijelova Županije.

Specifični uvjeti povijesno-geografskog razvoja Istre odražavaju se u postojanju velikog broja naselja (ukupno 657 naselja, prosječno jedno na 4,3 km²), među kojima prevladavaju mala naselja (oko 90% naselja ima manje od 100 stanovnika). Unatoč prevlasti malih naselja Županija pripada najurbaniziranijim dijelovima Hrvatske. U devet gradova (Pula, Rovinj, Poreč, Labin, Umag, Pazin, Buje, Novigrad i Buzet) živjelo je 2001. godine više od polovice (53,7%), a u njihovim gradskim područjima više od 2/3 (68,1%) stanovništva. To su ujedno i najvažnija i najstarija naselja Istre. Razvojem kupališnog turizma pojedini su se gradovi razvili u vodeća hrvatska turistička središta (Poreč, Rovinj, Umag), a između njih su izgrađeni novi turistički kompleksi i naselja.

Istarska županija najrazvijenija je turistička regija Hrvatske, a turizam, koji se počeo razvijati 1960-ih godina, danas je glavni nositelj gospodarskog razvoja i sociogeografske preobrazbe. Najveći broj noćenja ostvaren je 1986. godine, kada je oko 22 milijuna turističkih noćenja predstavljalo više od polovice ukupno ostvarenih noćenja u Hrvatskoj. Nakon Domovinskog rata turistička se privreda polako oporavlja pa je 2003. godine ponovno ostvareno više od 16 milijuna noćenja. Međutim, najveći dio tog turističkog prometa donedavno je samo marginalno zahvaćao unutrašnjost Istre. Kako bi se aktivirao i taj dio Županije od 1998. godine započeo je projekt kreditiranja razvoja poljoprivrede i ruralnog turizma. Od ukupno 126 turističkih seljačkih obiteljskih gospodarstava registriranih u Hrvatskoj 2002. godine, 45 se nalazilo u Istarskoj županiji.

Iz svega navedenog logično slijedi da najveći broj zaposlenih i najveći društveni dohodak ostvaruje uslužni sektor. Međutim, rastuće potrebe turističkog tržišta potiču razvoj i ostalih djelatnosti, uključujući i poljoprivredu. Nažalost, tranzicijsko razdoblje negativno je utjecalo na prestrukturiranje industrije. Najznačajnije grane su brodogradnja, prehrambena, duhanska, kemijska, metaloprerađivačka i tekstilna industrija, kao i proizvodnja građevinskog materijala. Rudarstvo je u prošlosti imalo veće značenje, ali su danas ostali aktivni samo kamenolomi.

U unutrašnjosti ima svega nekoliko većih naselja, izgrađenih na vrhovima brežuljaka (akropolski tip), koja su se razvila i nekadašnjih feudalnih utvrda – kaštela. Izbor takvih

lokaliteta motiviran je obrambenim razlozima ali i izbjegavanjem malaričnih dolina. Jedan od takvih naselja je i Buzet, u čijme su se podnožju razvila nova gradska naselja.

Česta su pojava naseobine od samo nekoliko kuća, tzv. stancije, koje su nastale na veleposjedima kao naselja kolona, seljaka najamnika. Posebno su rasprostranjeni na Poreštini i Bužeštini. Osobitu zanimljivost predstavljaju patronimički nazivi sela koji upućuju na podrijetlo doseljenika i način kolonizacije.

Unutrašnja ili središnja Istra, koje obuhvaća područja nekadašnjih općina Buzet i Pazin, najrjeđe je naseljen dio Županije - gotovo dvostruku manje od prosjeka. Radi se o pretežno agrarnom kraju s usporenim razvojem u odnosu na zapadnu i istočnu obalu. Središnja Istra je intenzivno depopulacijski kraj, u kojem prevladavaju mala ruralna naselja prosječno oko 150 stanovnika.

Višestoljetna neprirodna politička podvojenost poluotoka, osobito u razdoblju od 12. do 19. stoljeća, kada je priobalje pripadalo Veneciji, a unutrašnjost Austriji, kasniji periferan položaj u većim državnim tvorevinama, kao i suvremeni procesi litoralizacije, ponajviše razvoj masovnog turizma, ali i općinski monocentrizam iz vremena bivše države, utjecao na neravnomjeran prostorni i gospodarski razvoj Županije. Tako je, prema modelu centar – periferija, unutrašnja Istra stekla sva obilježja periferne regije.

Temeljni ograničavajući faktor suvremenog gospodarskog razvoja i funkcionalne organizacije Istarske županije nezadovoljavajući je prometni sustav. Većina prometnica usmjerena je prema sjeveru i inozemstvu, zbog čega je poluotok u znatnoj mjeri prometno izoliran od ostalih dijelova Hrvatske. Taj će problem donekle biti riješen završetkom cestovne okosnice, tzv. «istarskog ipsilona», čiji krakovi povezuju Buje, Pulu i tunel «Učku».

Opis puta

1. Žminj

Žminj se nalazi na važnom raskrižju putova, koji povezuju sjever i jug, te istok i zapad Županije. Smješten je na izdvojenu vapnenačkom brežuljku (390 m) istarske krške zaravni prekrivene crvenicom. Okružuju ga mnogobrojne ponikve (dolci) i malobrojna istaknuta brda (pokriveni boginjavi krš).

Bio je naseljen u brončano doba, a naziv potječe najvjerojatnije od nekog rimskog zemljoposjednika Geminija. U blizini škole pronađeno je starohrvatskog groblje (7.st.). Današnja prostorna struktura stare jezgre potječe iz vremena od 13. do 19. stoljeća, kada je Žminj bio jaka pogranična utvrda austrijskog dijela Istre. O tome svjedoči cilindrična kula i donji dio zvonika župne crkve, nekadašnja obrambena kula. U crkvi Sv. Trojstva, Sv. Antuna i župnoj crkvi Sv. Mihaela nalaze se značajne gotičke freske. Uz staru jezgru, kaštel, razvilo se obrtničko i trgovačko naselje. Naselje ima osnovnu školu, a Čakavski sabor jedna je od središnjih kulturnih ustanova u Istri. Vrlo je važno je istaknuti da je od 2008. godine žminjski dijalektalni govor zaštićen kao nematerijalno kulturno dobro.

Za razliku od većine naselja u središnjoj Istri Žminj bilježi porast broja stanovnika. Godine 1991. je imao 676, a 2001. godine 833 stanovnika. Područje općine broji 3 452 stanovnika (108 sela). Izuzetno povoljan prometni položaj pogodio je suvremenom gospodarskom razvoju Žminja. Nakon raspada velikih oduzeća i tranzicijskih promjena, ljudi su se ovdje izuzetno snašli. Općina broji 45 malih poduzeća i 75 obrtničkih radnji. Postoji i industrijska zona koja je u potpunosti iskorištena (tekstilna industrija, proizvodna grafičkih strojeva, trgovina), pa se planira njeno širenje. U okolici se nalaze ležišta boksita, koja se više ne iskorištavaju, ali su zato vrlo aktivni kamenolomi. Razvijena je i poljoprivreda, prije svega povrtlarstvo i vinogradarstvo. Nekad veoma razvijeno stočarstvo gotovo je nestalo. Danas se uzgajaju svinje, krave, ovce i perad (purani).

Na području Žminja osobito se razvija ruralni turizam, a važnu atrakciju predstavlja jedna od najvećih pučkih fešta u Istri - Bartulja. Razvijen je i lovni turizam. S aspekta očuvanja okoliša vrlo je značajno da je 2003. godine dovršen jedan od najsuvremenijih pročistača otpadnih voda.

2. Beram

Beram je jedno od naselja sa najdužim kontinuitetom naseljenosti u Istri. Prema popisu stanovništva iz 2001. godine, naselje je imalo 234 stanovnika. Gospodarsku osnovu ovog depopulacijskog kraja (1991.-2001. pad od 0,38%) predstavlja poljodjelstvo, vinogradarstvo, stočarstvo, građevinarstvo (asfaltna baza i kamenolom) trgovina, ugostiteljstvo, poduzetništvo (proizvodnja metalnih konstrukcija, papirnata konfekcija) i sitni obrti. Istraživanja pretpovijesne nekropole na južnim obroncima Berma (172 grobne žare) pokazala su sa sigurnošću da je ovdje postojalo naselje još u željezno doba. Zanimljivo je da su prva prava arheološka istraživanja u Istri provedena upravo na ovoj nekropoli (1883.), a pronađeni nalazi čuvaju se u Beču i Trstu. Stožasti brežuljak ponad plodne doline tzv. Beramske vale, bio je idealno mjesto za naselje gradinskog tipa, okruženo jednostavnim grubim zidom koji je slijedio konfiguraciju terena. Na ruševinama tih zidina dozidavala su se kasnije rimska utvrđenja i srednjovjekovni kašteli. Zanimljivo je da je rimsko naselje zadržalo zrakasti raspored ulica prapovijesnog gradinskog naselja, a takav se raspored ulica zadržao sve do danas. U razdoblju srednjeg vijeka nastao je kaštel, opasan čvrstim bedemom, kojeg su branile četverokutne kule. Središtem mjesta dominira župna crkva sv. Martina. Glagoljski natpis na krstionici svjedoči da je izgrađena 1431. Svoj je današnji oblik dobila početkom XIX. stoljeća kada je proširena. Unutrašnjost crkve sadrži bogate i vrijedne dekoracije, od kojih se posebno ističu gotičke freske iz XV. stoljeća. Raspoređene su na zidovima trijumfalnom luku i svodu svetišta, a naslikao ih je nepoznati furlanski majstor. Pored fresaka vrijedna umjetnička djela predstavljaju i kasnogotički reljef s prikazom sv. Martina te oltarna slika, rad Celestina Medovića.

Na groblju sjeveroistočno od Berma nalazi se jedan od najvrjednijih kulturnih spomenika u cijeloj Istri – crkva sv. Marije na Škrilinah. Radi se o jednobrodnoj gotičkoj građevini, čije svetište ima istu širinu kao i lađa. U XVIII. stoljeću na crkvi su izvršene dogradnje. Ispred ulaza je dograđen trijem (lopica), uklonjen je gotički svod, a brod je natkriven drvenim tabulatorom. Istovremeno su na bočnim stijenama svetišta i na pročelju probijeni prozori. Ova je crkva poznata po svojim kasnogotičkim freskama, koje ispunjavaju čitavu unutrašnjost crkve. Prema zapisu na južnim vratima crkve naslikao ih je poznati slikar Vincent iz Kastva 1474., a vjerojatno su mu pomagala dvojica pomoćnika. Freske su raspoređene u 46 oslikanih polja, a najveća kompozicija je Poklonstvo kraljeva na sjevernom zidu crkve. Dužina ove kompozicije iznosi osam metara. Ipak, najpoznatija kompozicija nalazi se iznad glavnog ulaza, a naziva se *Ples mrtvaca*. Posebnu zanimljivost predstavljaju glagoljski grafiti urezani u freske koji se mogu pronaći i u drugim istarskim crkvicama. Freske u crkvama na neki su način mamile autore grafita na razgovor s likovima prikazanim na njima. Na taj su način neki od grafita dobili komičan prizvuk, poput grafita na slici koja prikazuje Sv. Mihovila, kako zamahuje u pravcu vruga, a na kojem piše: „*Udri Miho*“. Komičnosti pojedinih grafita nisu pridonijeli njihovi autori, nego osobe koje su kasnije nadopisale svoje grafite na njih. Tako je primjerice pored grafitu „1553. *Sije pisa Levac Križanić*“ Netko drugi je na to nadopisao: *Pijani osal*“. Grafiti govore o svakodnevnom životu, željama, bolestima, siromaštvu, ratovima te svjedoče o vjekovnoj hrvatskoj nazočnosti u Istri.

3. Pazin

Najveće središte unutrašnje Istre je grad Pazin, na samom kontaktu Sive i Crvene Istre. Naselje ima oko 5500 stanovnika. Stara jezgra (Buraj) razvila se u srednjem vijeku kao trgovački burg pazinske utvrde – kaštela. Od 14. stoljeća ovo je središte Pazinske grofovije – unutrašnjeg dijela Istre pod vlašću Habsburgovaca (Mitterburg).

Stara se jezgra nalazi na oko 260 metara nadmorske visine, nad strmim padinama stotinjak metara dubokog kanjona, u kojem se nalazi ponor Pazinskog potoka. Potok dotječe iz pravca sjeveroistoka, te nakon nekoliko kaskada (Pazinski krov), oblikuje sve uži i sve dublji kanjon, koji oko 300 m prije ponora, pod ostrim kutom zaokreće prema jugoistoku, ostavljajući s desna suhu dolinu Drage koja završava Limskim zaljevom. Ispod starogradske jezgre ponornica je oblikovala špiljski sustav s dva podzemna jezera, a voda otječe prema izvorima u donjem toku Raše. U razdobljima obilnijih kiša voda se zna ujezeriti u kanjonu te poplaviti dolinu u duljini od 2 km. Posljednja velika poplava dogodila se u kolovozu 2002. godine.

Pazinski je kaštel najveća i najbolje očuvana srednjovjekovna utvrda u Istri, čiji najstariji dijelovi potječu iz 10. stoljeća (prvi spomen 983. godine), a današnji izgled potječe iz 15. i 16. stoljeća. U njemu je smješten Etnografski i gradski muzej. Godine 1992. izgrađen je most preko kanjona kako bi se gradska jezgra povezala s pogonima tekstilne industrije. Naselje Pazin razvijalo se uz ceste prema Cerovlju i Labinu, a novija se naselja grade na okolnim padinama i brežuljcima, gdje su mikroklimatski uvjeti povoljniji, te je manja učestalost magle i mraza koje izaziva termička inverzija u kotlini. U odnosu na priobalje, ljeti su ovdje češće konvekcijske padaline, pa je i trajanje insolacije kraće, a vrlo su visoke dnevne amplitude temperature.

Na brežuljku (358 m) jugozapadno od starogradske jezgre smješteno je naselje Stari Pazin. Već je u pretpovijesti ovdje postojala ilirska gradina koja je kontrolirala križanje putova za Poreč i Pulu, a tijekom srednjeg vijeka spominje se kaštel Obernburg. Danas je Stari Pazin fizionomski i funkcionalno srastao s Pazinom.

Grad Pazin najveći je porast stanovnika zabilježio tijekom 1971-ih. godina (28,5 %), prije svega zbog deruralizacije okolnog područja. Nažalost, najčešće je bio samo postaja u daljnjoj emigraciji prema obalnim gradovima i dalje.

Zahvaljujući položaju grada gotovo u geometrijskom središtu poluotoka, tradiciji administrativnog centra (1825.-1860.), posebice kulturno-političkog centra istarskih Hrvata, ali i zbog suvremenih potreba revitalizacije unutrašnje Istre, Pazin je 1992. godine određen za administrativno središte Županije. Osim upravne funkcije, posebno je značajna prosvjetna funkcija. U gradu se nalaze čak dva srednjoškolska centra. Srednja škola i gimnazija Jurja Dobrile baštinik je prve hrvatske gimnazije u Istri, osnovane 1899. godine. Pazinski kolegij – klasična gimnazija nasljednik je đačkoga doma koji je za potrebe spomenute gimnazije izgrađen 1914. godine. Radi se o jednoj od prvih privatnih škola u Hrvatskoj, ali i jednoj od rijetkih škola internatskog tipa. Upravo je krajem 2003. godine dovršena dogradnja nove zgrade đačkoga doma, čime je Pazinski kolegij postao najimpresivnije arhitektonsko zdanje u Pazinu.

Važno je istaknuti i kulturnu funkciju grada koja se očituje i kroz Državni arhiv i polifunkcionalni Spomen dom sjedinjenja i slobode. Za kulturni i vjerski život značajna je i župna crkva Sv. Nikole (spomenik kulture), čije freske spadaju u sam vrh kasnogotičkih ostvarenja. I ovdje se mogu pronaći glagoljski grafiti poput: „*Ja Jivan Fraščić pridoh u Pazin i se zapisah*“, kojem je netko nadodao: „*da sam bestija i jedna fraška*“ (fraška = bezvrijedna stvar). Nedaleko crkve nalazi se 45 metara visok zvonik s karakterističnim pothodnikom. Značajnu ulogu u životu grada ima i franjevački samostan jer se hodočasnički blagdan «Rim» danas slavi kao dan Grada.

Od gospodarskih djelatnosti najznačajnije su tekstilna, prehrambena, kemijska (plastika) i industrija namještaja, zatim tiskarstvo i kamenolomi (ukrasni i tehnički kamen). Nažalost, tekstilna je industrija u razdoblju tranzicije doživjela najbolnije prestrukturiranje, s obzirom na velik broj otpuštenih radnika.

Područje Pazinštine, koje obuhvaća Grad Pazin i 7 manjih općina, koje su do 1992. godine tvorile veliku općinu Pazin, zauzima oko 20% površine Županije, ali samo oko 9% stanovnika (18 587 st., 2001.). Zbog kronične depopulacije neka su sela potpuno izumrla, a prevladava staro stanovništvo. U razdoblju 1991.-2001. zabilježen je ukupni pad stanovništva od 2,2%. Ovaj je kraj najagorniji i po tehničkoj opremljenosti posljednji u Županiji, a ima i nesrazmjerno mali udio imovine i kapitala. Međutim, struktura industrije je nepovoljna, rashodi su veliki, a gospodarska kretanja nemaju pozitivan predznak, jer postoji dugogodišnji proces dezinvestiranja. U gospodarskoj strukturi najzastupljenije su poljoprivreda, prerađivačka industrija i trgovina, s time da raste udio posljednje, što predstavlja negativan trend. Struktura industrije je nepovoljna, uz male investicije. Zato je potrebno daljnje poticanje sitnog i srednjeg poduzetništva, obiteljskih farmi, a velike mogućnosti pruža blizina Europske unije. Prehrambena industrija predstavlja dobru podlogu za razvoj poljoprivredno-prehrambenog kompleksa. Osim toga, male obiteljske farme otvaraju mogućnosti za razvoj selektivnih oblika ruralnog turizma.

4. Draguč

Draguč je tipično istarsko utvrđeno naselje kaštel sa središnjim trgom, župnom crkvom i ložom. Od 16. do 19. stoljeća bio je pogranična mletačka utvrda prema austrijskoj središnjoj Istri. Nalazi se na flišnom brežuljku kojeg okružuju brojne doline, vododerine i jaruge. Intenzivni derazijski procesi predstavljaju velik problem u održavanju lokalnih prometnica. Laporaste naslage pod utjecajem atmosferilija, lako se pretvaraju u žuto-smeđe tlo, prikladno za uzgoj vinove loze i drugih drvenastih kultura, a u zavjetrini bure i na južnim padinama uspijevaju čak i masline.

Prema popisu iz 2001. godine Draguč je imao 79 stanovnika. Naselju Draguč pripada još 19 manjih naselja u okolici. Radi se o tipičnom primjeru depopulacijskog prostora. U razdoblju 1991-2001. prosječna godišnja stopa pada iznosila je -1,51% (1991.-2001.), a stanovništvo je po dobi u dubokoj starosti. Gospodarsku osnovu čini poljodjelstvo, vinogradarstvo, stočarstvo, trgovina i obrt (servis ugostiteljske trgovine).

Kao i niz drugih istarskih gradića tako i Draguč svoje postojanje kontinuirano nastavlja još od pretpovijesnog doba. Još se i danas, uglavnom na njegovom južnom dijelu, mogu vidjeti ostaci obrambenih zidova. Draguč je prije 2. svjetskog rata imao 600 stanovnika pa nam je jasnije zašto Draguč ima čak 4 crkve. Na samom ulazu u mjesto nalazi se romanička crkva Sv. Elizeja, specifična po gradnji od dvije vrste kamena različitih boja. Crkva je građena u 12. stoljeću, a u 13. su napravljene freske po kojima je poznata. Na suprotnom dijelu Draguča crkva je Sv. Roka. Uz freske u Bermu u Sv. Roku najpoznatije su istarske freske (majstor Antun iz Padove - Kašćerge, zapadno od Draguča). Crkva Sv. Roka sagrađena je početkom 16.st. Freske u njoj Antun iz Padove počeo je raditi 1529. godine. O početku radova svjedoči natpis na glagoljici. U tom navratu nastale su freske na svodu i zidovima, dok je 1537. isti majstor napravio i oltarnu sliku. Na gradskom trgu nalazi se crkva Sv. Križa iz 15. stoljeća, dok je četvrta crkva ona Sv. Marije od Ružarija. O živom komunalnom životu ovog mjesta tijekom srednjeg vijeka svjedoči i stari statut, kao i tzv. županov stol ispod stabla ladonje (košće) nedaleko župne crkve oko kojeg se okupljali vijećnici predvođeni općinskim županom. Među poznatije glagoljske knjige s područja Istre spada i *Dragučki brevijar*, nastao 1407., a danas se čuva u arhivu HAZU-a.

Iz Draguća se pruža pogled prema jezeru Butonigi, umjetnoj akumulaciji izgrađenoj 1988. za potrebe vodoopskrbe. S obzir da je na jezeru dozvoljen ribolov samo tijekom zimskog sportskog kupa, Butoniga je vrlo bogata ribom.

5. Buzet

Buzet je nakon Pazina drugi po veličini i značenju centar središnje Istre (1721 stanovnika, 2001.). Starogradska jezgra, kojim dominira barokna župna crkva Marijina Uznesenja, (1784.) predstavlja tipično srednjovjekovno naselje na vapnenačkom brežuljku iznad doline rijeke Mirne. Međutim, već je u pretpovijesno doba na području Buzeta postojala gradina, za rimske okupacije naselje Pinguentum. U blizini su nađeni i ostaci langobardske, bizantske i starohrvatske nekropole. Od 15. stoljeća u vlasti je Venecije, pa uskoro postaje sjedište vojnog upravitelja. Tijekom povijesti u podnožju starog Buzeta razvilo se podgrađe Fontana, koje zajedno sa starim gradom čini fizionomsko-morfološku i funkcionalnu cjelinu. Oni su 1967. i administrativno ujedinjeni.

Područje grada, s površinom od 1,02 km², u razdoblju 1991.-2001.godine zabilježilo je prosječnu godišnju stopu pada stanovništva od -0,74%. Što se tiče dobno-spolne strukture, ona je slična onoj karakterističnoj za cijelu Županiju: 51,2% žena i duboka starost (mlado 21,9%, zrelo 64,9%, staro 13,2%). U neposrednoj okolici grada nalazi se čak 39 zaseoka, dok je na cjelokupnom području upravnog Grada (6059 st., 2001.), čak 69 naselja. Ti podaci potvrđuju činjenicu o izrazito velikom broju malih naselja na području Županije. Nažalost, cjelokupno je područje Grada u razdoblju 1991.-2001. zabilježilo prosječnu godišnju stopu pada broja stanovnika od -0,38%. U tom je razdoblju izumrlo naselje Benčići. Najugroženija su naselja Duričići (4) i Podkuk (1).

Prosječna gustoća naseljenosti od 36 st/km² dvostruko je niža od županijskog prosjeka. Stanovništvo je po dobi u dubokoj starosti, sa stopom prirodnog pada -2,8% (2000.). U narodnosnom sastavu prevladavaju Hrvati 84,73%, dok su od manjina najzastupljeniji Bošnjaci i Slovenci.

Obilježja gospodarske strukture su sljedeća: na primarni sektor otpada svega 5,8 % aktivnog stanovništva, dok je sekundarni zastupljen s 47,8 %, a tercijarni sektor s 46,4%. Gospodarsku osnovu čini poljodjelstvo, vinogradarstvo, vinarstvo, stočarstvo, šumarstvo, građevinarstvo, preradba drva, aluminijskih proizvoda, plastike i plastičnih proizvoda. Spomenimo i tvornicu rublja, mnogobrojne trgovine, ugostiteljske objekte i obrti (autoprijevoz, autoservis, elektro servis, centralno grijanje, klima uređaji, limarski, keramičarski, cvjećarski, grafičke usluge, servis audio i video opreme, kozmetički, pekarski, i dr.). Sve što je navedeno zorno potvrđuje činjenicu da je Buzet grad s najmanjom stopom nezaposlenosti u Županiji, jer se buzetska industrija, od koje je najpoznatija Buzetska pivovara, uspješno prestrukturirala u tranzicijskim uvjetima.

Na nodalno-funkcionalno značenje Buzeta za mikroregiju ukazuje postojanje osnovne škole, dječjeg vrtića, dvaju pučkih otvorenih učilišta, muzeja, doma zdravlja, i mnogih drugih institucija. Spomenimo da se ovdje nalazi i županijski ured za gospodarenje prostorom.

6. Roč

Roč Leži na brežuljku 334m nadmorske visine 8 km jugoistočno od Buzeta, uz državnu cestu Buzet–Lupoglav. Prema popisu iz 2001. imao je 147 stanovnika. Gospodarsku osnovu čine poljodjelstvo i uslužne djelatnosti, a nedaleko naselja nalazi se i lijevaonica.

Roč je proglašen i zaštićen kao spomenik kulture od izuzetnog značaja. O kontinuitetu naseljavanja od vremena neolitika svjedoče mnogobrojni nalazi gradinske keramike. Nalazi novca, grobnica i nadgrobnih spomenika svjedoče o prometnom značenju ovoga kraja u rimsko doba. Rimski se logor nalazio ispod južnih padina današnjeg Roča, na lokalitetu kojega stanovnici nazivaju Stari Rim, o čemu svjedoče ostaci starokršćanske crkve. Ostaci nadgrobnih spomenika izloženi su u lapidariju koji se nalazi unutar glavnih gradskih vrata. U pisanim se dokumentima Roč prvi puta spominje u 11. stoljeću, ali je od starog kaštela očuvana samo kula na sjevernoj strani naselja. Iz razdoblja romanike potječu najstariji dijelovi kapelice sv. Roka u koju je u 14. stoljeća upisana polukružna apsida na kojoj su vidljivi ostatci dvaju slojeva gotičkih fresaka. Roč se može podičiti dobro sačuvanim i nedavno saniranim srednjovjekovnim zidinama s čak pet kula, puškarnicama, mletačkim topom i tzv. Velim i Malim gradskim vratima. Na trgu se ističu renesansna kuća s upisanom glagoljskom datacijom iz 1475., maniristička palača s portalom te gradska loža iz 18. stoljeća. Iz 15. stoljeća potječe i svetište župne crkve sv. Bartula, koja je kasnije više je puta dograđivana, a današnji je izgled poprimila u razdoblju baroka. Zanimljivi su glagoljski grafiti uklesani na njene vanjske zidove. Uz župnu crkvu nalazi se i stara crkva sv. Antuna opata u kojoj je otkriven glagoljski abecedarij - najvažniji glagoljski grafit iz srednjovjekovne Istre. Radi se o dijelu freske u obliku križa unutar kružnice, na kojem su u obliku grafita urezana sva slova glagoljske azbuke. Otkrio ga je naš poznati istraživač Branko Fučić 1949. prilikom skidanja novije žbuke. Abecedarij je nastao oko 1200. u vrijeme oblikovanja hrvatske uglate glagoljice. Ročki glagoljski abecedarij svrstava Roč u jedno od vodećih glagoljskih središta, ne samo Istre, već i čitave Hrvatske, o čemu svjedoči i djelatnost brojnih glagoljaša u ovom mjestu, od kojih su najpoznatiji bili Šimun i Jeronim Greblo, žakan Jurij i Ivan Benčić. Šimunu Greblu i Žaknu Jurju podignuti su spomenici u blizini župne crkve.

Šimun Greblo (Greblić) rođen je u Roču, gdje je i djelovao na prijelazu iz 15. u 16. stoljeće. Služio se latinicom, glagoljicom i ćirilicom, a budući da je poznao latinski i staroslavenski bio je i vrstan prevodilac i prepisivač. Njegove zapise nalazimo u raznim onodobnim misalima i brevijarima. Greblo je između ostaloga upravljao i Bratovštinom sv. Bartola u Roču, a za općinu Roč je vodio knjigu računa. Iz ovog djela, kao svojevrsnog dokumenta o životu hrvatske crkve i općine u Istri između ostalog saznajemo da se starije bratovštine biraju svake godine, upravljaju crkvenom imovinom te svake godine polažu račune narodu. Drugi važan glagoljaš iz Roča bio je žakan Juri, koji je djelovao u drugoj polovici XV. stoljeća. Njegovo je ime trajan simbol hrvatske tiskane knjige, budući da njegov zapis na marginama *Novakovog misala*, svega šest mjeseci prije tiskanja *Misala po zakonu rimskog dvora*, prve hrvatske tiskane knjige iz 1483., zapravo najavljuje izlazak tog *Prvotiska*. Spomenuti *Novakov misal* je najpoznatiji i najvrjedniji misal koji je bio u uporabi na području Istre, a čuva se u Beču.

Djelatnost već spomenutih glagoljaša, kao i onih manje poznatih, uvjetovali su i nastanak većeg broja glagoljskih knjiga, najvećim dijelom crkvene provenijencije, koje su nastale na području Istre ili u drugim krajevima Hrvatske, a koristili su se u Istri. Zbog povijesnih okolnosti mnoge od tih knjiga su zauvijek izgubljene, a veliki broj njih čuva se u stranim knjižnicama. U turističkom uredu izložena je replika tiskarskog stroja i replike glagoljskih dokumenata. Od recentnijih manifestacija svakako valja spomenuti tzv. Trieštinu, međunarodni susret svirača malih dijatonskih harmonika koji se održava se u svibnju.

7. Aleja glagoljaša

Imajući u vidu da je područje Roča i Huma bilo središte hrvatskog glagoljaštva u Istri osmišljena je i izgrađena u razdoblju od 1977. do 1985. tzv. Aleja glagoljaša, na prijedlog Zvane Črnje, najvažnijeg književnika iz istarskog 20. stoljeća i jednog od vodećih čakavskih

pjesnika. Riječ je o stazi dužine 7 km uz koju je postavljeno 10 kamenih obilježja. Aleju je u osmislio akademik Josip Bratulić, a postavio kipar Želimir Janeš.

- 7.1. Početno obilježje Aleje, Stup Čakavskog sabora, izvedeno je u obliku glagoljskog slova S, a simbolizira logos, um, riječ, jer kakao kaže glagoljski prijevod Evanđelja po Ivanu Iskoni bē Slovo i Slovo bē u Boga i Bog bē Slovo. Se bē iskonu. Kao takvo ovo je obilježje simbol početka slavenskog pisma i pismenosti.
- 7.2. *Stol Ćirila i Metoda*, drugo obilježje na Aleji glagoljaša posvećeno je *slavenskim apostolima*, Svetoj Braći Konstantinu (Ćirilu) i Metodu, za koje se vjeruje da su u IX. stoljeću sastavili slavensko pismo-glagoljicu. Sastoji se od okrugle kamene ploče na tri noge, simbolizirajući s jedne strane glavne elemente glagoljskih slova, a s druge savršenstvo i Sv. Trojstvo. Na obodu stola zapisano je *Stol Ćirila i Metoda* na trima srednjovjekovnim pismima koja su se koristila u Hrvatskoj – latinici, glagoljici i ćirilici.
- 7.3. Treće obilježje, smješteno ispod starog hrasta je *Katedra Klimenta Ohridskog*, posvećena najznačajnijem učeniku Svete Braće. Sastoji se od katedre, na kojoj je na glagoljici i ćirilici zapisan natpis *katedra Klimanta epi(skopa)* te kamenih blokova (stolci za učenike).
- 7.4. Pod velikom lipom u selu Brnobići, uz crkvu Gospe od Snijega iz 15. stoljeća, osmislio je Branko Fučić *Glagoljski lapidarij*, izložbeni prostor u kojem su u suhozidu ugrađene kopije najvažnijih hrvatskih glagoljskih natpisa.
- 7.5. Sljedeće obilježje postavljeno na Aleji glagoljaša je *Klanac hrvatskog lucidara*. Sastoji se od kamenog zida koji se uzdiže do kamene ploče na njegovom vrhu, koji simbolizira oblak, a krasi ga natpis *Zovet se Istrija. Olinfos je Učka. Ide pod oblaki*. Ovaj spomenik tako simbolizira istarski Olimp – Učku.
- 7.6. Idući dalje nailazi se na Vidikovac Grgura Ninskog, veliki kameni blok u obliku knjige, posvećen ninskom biskupu Grguru iz 10. stoljeća, na kojem su uklesana tri srednjovjekovna hrvatska pisma.
- 7.7. *Uspon Istarskog razvoda*, sljedeće obilježje na Aleji glagoljaša, posvećeno je istoimenom dokumentu iz 14. stoljeća, sačuvanom u dva prijepisa iz 1546. godine. Ovaj dokument, koji govori o razgraničenju između posjeda akvilejskog patrijarha, pazinskog kneza i Mletačke Republike, napisao je pop Mikula, plovčanin Gorice prije 1395. godine *jazikom hrvackim i to verno, pravo...ne priložec ni odložec ča bi kom zmutilo pravdu*. *Uspon* započinje kamenim vratima u obliku glagoljskog slova L, nastavlja se glagoljskim slovima koja se uspinju pored utabane staze, a tvore natpis *Istarski razvod*.
- 7.8. *Zid hrvatskih protestanata i heretika*, kameni suhozid, ispred kojeg se u sredini nalazi stilizirani negativ glagoljskog slova S, djelo je domaćeg majstora. Unutar udubine uklesana su imena poznatih hrvatskih protestanata i heretika, poput Matije Vlačića Ilirika i Stjepana Konzula. Imena su poredana tako da ih sunce kao na sunčanom satu otkriva i pokriva. Na kamenim pločama suhozida uklesani su, pak, citati iz protestantskih knjiga.
- 7.9. *Odmorište žakna Jurja* sastoji se od sedam kamenih stolaca u obliku slova koja ispisuju ime žakna Jurja. U sredini se nalazi visoki kameni stup u obliku knjige, na čijim je koricama uklesan Jurjev zapis „*Vita,vita.štampa naša gori gre. Tako ja oču da naša gori gre. 1482. meseca ijuna 26.dni to bje pisano v grade Izule. To pisa Juri žakan iz Roča. Bog mu pomagaj i vsem ki mu dobro ote.*“ Ovaj se zapis inače nalazi u već spomenutom Misalu kneza Novaka.
- 7.10. Predzadnje obilježje na Aleji glagoljaša je *Spomenik otporu i slobodi*, koje se sastoji od tri kamene kocke, koje simboliziraju stari, srednji i novi vijek, odnosno vjekovno

povijesno trajanje, težnju prema slobodi i otpor nasilju. Na najnižoj su kocki uklesani latinski stihovi rimskog pjesnika Lukana iz I. stoljeća, koji u prijevodu glase: *Slobodu je pritislo ljuto oružje, a ne zna da mačevi postoje zato da nitko ne robuje*. Na srednjoj je ploči glagoljicom i latinicom uklesan citat iz Istarskog razvoda: *Zato je pravica vapila da se krivica potare*. Najgornja kocka, posvećena novovjekovnoj borbi za slobodu i jednakost predstavljena je stihovima *Mi smo pak Istrani, Hrvati pravi. Mi kano lavi svoje zemlje branimo*.

- 7.11. Aleja glagoljaša završava gradskim vratima Huma, izrađenim od bakra, s rukohvatima u obliku volovskih rogova. Na jednoj od alki na vratima zapisan je natpis na staroslavenskom koji glasi: *i vrata ne zatvoret se v dne, ni notji njest tu. i ne vnidi skvr'nan v' grad'* (*Vrata se ne zatvaraju danju, nema noći u ovom gradu. I nek' ne uđe nitko tko je ukaljan!*). Druga alka sadrži stihove V. Pernića, napisane latinicom i glagoljicom: *Tom malom gradiću u pohode dođi, na kamenu tvrdu toplina vri...* Pri samom vrhu vrata u obliku luka raspoređen je kalendar s dvanaest medaljona u kojima su prikazani radovi u polju i kući po pojedinim mjesecima. Kalendar je likovno oblikovan poput starij glagoljskih kodeksa. Aleja glagoljaša svjedoči o Istri kao središtu hrvatske srednjovjekovne pismenosti i kulture te o očuvanju nacionalne samobitnosti baštinom predaka. Naime, *...kulturni slojevi su vrlo duboki, a mi smo ovdje gosti koji moramo poštovati sve ono što je prije nas, za nas, stvoreno. Smjenjivale su se generacije, vlasti, uprave, ali ostao je kulturni prostor koji nam govori dubokom mudrošću. Ako je znamo slušati, dakako*.

8. Hum

Hum, popularan kao najmanji grad na svijetu, godine 2001. imao je jedva 17 stanovnika, dok ga je početkom 20. stoljeća nastavalo čak 400 ljudi. Sagrađen je na brežuljku visokom 349m, na mjestu na kojem se vjerojatno nalazila prapovijesna suhozidna gradina. U 11. je stoljeću izgrađen kaštel, iako veći dio današnjih zidina potječe iz 16. stoljeća. Od 15. stoljeća pa do kraja 18. stoljeća Hum je bio pod vlašću Venecije. Lokalno stanovništvo imalo je pravo birati općinskog općinskog župana, podžupana i starješinstvo. Način izbora bio je specifičan, a zadržao se sve do danas: članovi općinskog vijeća okupili bi se u lođi pored crkve oko tzv. županova stola i glasovali bi urezivanjem utora na štap, tzv. raboš. Radi usporedbe, spomenimo npr. da je u Tinjanu o izboru župana odlučivala jedna buha: županom je postajao onaj kandidat kojem bi buha sa županova stola skočila u bradu. Hum je veoma teško stradao za Uskočkoga rata početkom 17. stoljeća, u naletima austrijske vojske predvođene Vukom i Nikolom Frankopanom. Unatoč tome, Hum predstavlja pravi spomenik srednjovjekovnom gradu, budući da je do danas sačuvao srednjovjekovni izgled i raspored ulica. Stoga se i naziva »najmanjim gradom na svijetu«. U sastavu zidina blizu gradskih vrata (na kojima se nalazi glagoljska datacija iz 1562.) uzdiže se toranj iz 1552. visok 22m, a na najvišoj je točki, mjestu negdašnjeg kaštela, nalazi se župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije, klasicističkog pročelja, izgrađena 1802. na mjestu starije crkve.

Na humskom se groblju nalazi romanička grobna kapela sv. Jeronima iz 12. stoljeća, s vrlo vrijednim zidnim slikama i mnoštvom grafita. Zanimljivi su grafiti jednog srednjovjekovnog župnika koji je na taj način bilježio mise zadušnice mise. Freske u trima ciklusima nastale su pod jakim utjecajem bizantskog slikarstva. U crkvi se nalazio tzv. Humski triptih, polikromni drveni retabl s trima slikama i lunetom, koji se danas nalazi u biskupijskom muzeju u Poreču. U HAZU i NSK čuvaju se i dva glagoljska brevijara koja se čuvaju u Zagrebu (Arhiv HAZU i NSK).

Literatura

1. Alber, D., 1997: Istria - storia, arte, cultura, LINT, Trieste.
2. Balog, Ž., 1999: Aktualni problemi nodalno-funkcionalne organizacije Istarske županije, Zbornik radova II. Hrvatskog geografskog kongresa, Zagreb, str. 327-332.
3. Bratulić, J. 2000: Istra - zavičaj starina i ljepota, CASH, Pula.
4. Bratulić, J. *Aleja glagoljaša*, Zagreb, Znamen, 1994.
5. Crkvenčić I. i grupa autora, 1975: Sjeverno Hrvatsko primorje, Institut za geografiju sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
6. Filipčić, A., 2001: Razgraničenje Koppenovih klimatskih tipova Cf i Cs u Hrvatskoj, u: Acta Geogr. Croatica, vol. 35 (2000), str.14.
7. Fučić, B., *Terra incognita*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1997.
8. Horvat Kiš, F., *Istarski puti*, Zagreb, Državno izdavačko poduzeće Hrvatske, 1950.
9. *Hrvatska likovna enciklopedija*, sv. I. – VIII., [gl. ur. Žarko Domljan], Leksikografski zavod Miroslav Krleža - Vjesnik, Zagreb, 2005.
10. *Istarska enciklopedija*, [ur. M. Bertoša et al.], Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2005.
11. Jelenić, M. i dr., 2001: Žminj 2001, Župni ured, Žminj.
12. Jurcan V., 1994: Mogućnosti razvoja seoskog turizma u Istri, u: Zbornik radova Susreti na dragom kamenu 1994, FET Mijo Mirković, Pula, str. 509.
13. Karaman Aksentijević, N. i Kopal, M. (1999.): Gospodarski razvoj Istarske županije u Republici Hrvatskoj – regionalni i unutarregionalni aspekt. Ekonomski pregled, br. 9, Hrvatsko društvo ekonomista, Zagreb, 915-930.
14. Malić, A., 1992: Centralne funkcije naselja unutrašnje Istre, Acta Geographica Croatica, Vol. 27, GO PMF-a, Zagreb
15. Malić, A., 1992: Centralne funkcije naselja unutrašnje Istre, u: Acta Geographica Croatica, Vol. 27, str. 49-57.
16. Milotić, I. 2004: Dolina Mirne u antici, Ekološki glasnik, Zagreb.
17. Nazor, A. *Knjiga o hrvatskoj glagoljici „Ja slovo znajući govorim“*, Zagreb, Erasmus naklada, 2008.
18. Pejnović D., 2002: Sjeverno hrvatsko primorje, u: Veliki atlas Hrvatske, Mozaik knjiga 2002., str. 281-287.
19. Peruško, T. i grupa autora, 1968: Knjiga o Istri, Školska knjiga, Zagreb
20. Strčić, P., 1982: Pazin, Tipografija, Umag.
21. Travirka, A., 2001: Istra, povijes, kultura, umjetnička baština, Forum, Zadar.
22. Ujčić, T. i V., 1953: Pazin, Istarska knjižara, Pula
23. Zupanc, A., 2005: Demografski ugrožena naselja – primjer Istre, www.geografija.hr
24. Žic, N., 1936: Istra, HRID, Zagreb.